

VITA

Némedi Dénes

MEGJEGYZÉSEK TARDOS RÓBERT „SZOCIOLÓGIAI VÁLASZKÍSÉRLETEK A MIKRO-MAKRO PROBLÉMÁRA” CÍMŰ TANULMÁNYÁHOZ

Hozzáértésem hiánya miatt Tardos Róbert legérdekesebb, a mikro-makro problémát egyszerre az empirikus kutató és az elméleti elemző szemszögéből megközelítő elemzéseivel nem tudok hozzászólni. Csak a 6. ponthoz (Néhány vitakérdés és egy-két válaszkísérlet) fűzök megjegyzéseket. Ezek az emergens sajátosságok kérdéséhez kapcsolódnak.

Tardos Róbert álláspontja szerint abból kell kiindulni, hogy makroszinten vannak olyan „emergens tulajdonságok ..., amelyek nem vezethetők vissza közvetlenül egyéni tulajdonságokra...”, illetve a Tardos Róbert által legfontosabbnak tartott makroképződmények, „az intézmények ... többé-kevésbé függetlenek a mindenkori társadalmakat alkotó egyénektől” (Tardos 1998: 17). Véleményem szerint ez az a pont, ahol Tardos Róbert fejtegetéseit folytatva fel kell vetni, hogy melyek ezek az emergens sajátosságok, hol és hogyan jelennek meg.

Tardos Róbert érvelését Blau kapcsolathálózati kutatásaihoz kapcsolja. Magam (minthogy Blaut kevésbé ismerem) egy másik elméleti szociológust idéznék: Jürgen Habermast, és az ő példáján jelzem a felmerülő nehézségeket. Habermas 1981-es *Theorie des kommunikativen Handelns* című munkájában szerintem mindmáig legsikeresebben oldotta meg a célracionális, normatív és habituális cselekvések egységes elméleti rendszerben való elemzését. Elmélettechnikai okokból azonban feltételezte azt, hogy vannak olyan intézmények, amelyek működése valóban „többé-kevésbé független” a társadalmat alkotó egyénektől, és ezeknek az elemzését lényegében véve a luhmanni funkcionálismustól kölcsönzött elméleti eszközökkel végezte el – vagyis egyfajta duális elméleti struktúrát dolgozott ki. Más szóval: a rendszerszintű emergens sajátosságokat egészen más jellegűnek tekintette, mint a mikroszintű életvilágbeli interakciókat, a kettő közti kapcsolatot érdemben nem tudta kidolgozni. Ezt a könyv megjelenését követő vita¹ meggyőzően dokumentálta, és rámutatott az elméleti dualizmusból fakadó feloldhatatlan ellentmondásokra (emiat-e vagy más okokból, de mindenesetre Habermas vissza is vonult a társadalomelméletből a filozófiába, Luhmann-nak engedve át a német szociológiai elmélet terepét). Habermas viszonylagos kudarca óvatosságra int a tekintetben, hogy

mennyire szabad feltételeznünk a makro- és mikro-szintek függetlenségét, és azt az igényt veti fel, hogy az emergens tulajdonságok mibenlétét nagyon pontosan fogalmazzuk meg. Tardos Róbert is utal erre a veszélyre és követelményre, és teljes joggal óv a hamis ontologizálástól, azaz attól a feltételezéstől, hogy a makroszinten egészen más típusú létezőket találunk, mint a mikroszinten. Ha eleve feltételezzük, hogy a mikro- és a makroszint két létszféra, akkor a köztük levő kapcsolat kérdése irrelevánssá válik. Az ontologizálás akkor kerülhető el, ha sikerül kimutatni a kettő közötti kapcsolódási pontokat.

Egy hozzászólásban megoldási javaslatot adni nem lehet – és természetesen még egy cikkben sem tudnám ezt megtenni. Felhívnam azonban a figyelmet egy olyan elméleti kezdeményezésre, amely a mikro-makro kapcsolat körüli polémiáktól távol született, de amely érdekes módon összekapcsolható a Tardos Róbert által felhasznált hálózat (network) elemzéssel és a mikro-makrokapcsolat kérdésével. Talán hozzájárulhat ahhoz, hogy elkerüljük mind a mikro-, mind a makroszint hamis ontologizálását.

Kicsit messziről kell indulnunk. A tudányszociológiai írásairól ismert Karin Knorr-Cetina egyik friss cikkében első pillantásra meglepő, „posztmodern” ötletet mutat be. Világunkban – írja – úgynevezett tudás-kultúrákkal van dolgunk, és ezek a tudás-kultúrák alapjában véve „a szakértők és a tudósok figyelmének középpontjában álló tárgyi világok körül forognak. ... Amellett érvelnék, hogy ezeket a tárgyi világokat be kell foglalnunk a társadalmiság és a társadalmi viszonyok kibővített fogalmába” (Knorr-Cetina 1997: 9). Javaslatára szerint tehát a tárgyakat nem mint eszközöket, erőforrásokat vagy szimbólumokat kell felfognunk, amelyeket a társadalom egyedüli legitim tagjainak elismert cselekvők használnak, birtokolnak, cserélnek stb., hanem olyan elemeknek, amelyek bizonyos fokig ugyanúgy részei a társadalomnak, mint a humán cselekvők.² A javaslatot részben a „konstruktivista” tudomány- és technikasociológus tapasztalata motiválta: azok a tárgyak ugyanis, amelyek annyira adótnak, szilárdnak, biztos létezéssel bírónak tűnnek a mindennapi tapasztalat szemszögéből, a szociológus tudománykutató számára nagyon is folyékonyak, bizonytalanok és változékonyak látszanak. A hordozható számítógépekben használható legújabb Li-ion akkumulátorok először tárgynak alig nevezhető elméleti ötlet formájában léteztek, majd anyagi, igazi akkumulátor alakot öltöttek, de néhány éve még teljesen megbízhatatlan és bizonytalan, robbanásra hajlamos szerkezetek voltak. A fejlesztés eredményeképpen persze ezek is stabil, megbízható, bár meglehetősen drága kellékek lettek. Sikerüket az is biztosítja, hogy viszont a régen alkalmazott NiCd akkumulátorok korántsem olyan kézhez álló, stabil, „baráti” szerszámok, mint hinnénk: hajlanak a kristályosodásra és erősen környezetszennyezők, vagyis „deviánsak” (Kerecsen 1998). Legyen Li-ion vagy NiCd, az akkumulátor emellett egy roppant, „globális” hálózat része, amely a fizikusokat, a tengerentúli fejlesztőlaboratóriumokat, a sokágú számítógépipart és az üzleti szervezeteket, a kereskedelmet, a magyar *CHIP Magazin*t, a minden újdonságra kíváncsi technológiairajongókat és a humán értékekben hívő mezei felhasználókat „fogja át”, könnyedén átlépve a szociológus számára rejtélyes mikro-makrohatárt.

Knorr-Cetina meglepő alapötletének forrása Bruno Latour bestseller könyve: a *Sosem voltunk modernek* (1991). Bruno Latour, maga is tudománykutató vagy tudományszociológus, ebben a modernitás-elemzésben a kezdetekhez, a 17. századi filozófiai vitákhoz tér vissza. Hobbes és Boyle részben explicit, részben implicit vitájának eredménye szerint kettős elhatárolás volt. Egyfelől Boyle feltalálta a laboratóriumot, ahol speciális gépezetek (pl. vákuumszivattyúk) állították elő a jelenségeket. A laboratóriumban megfigyelt tények reprezentálják (képviselik és megjelenítik) a természetet. A tudósok e tények képviselői, létrehozzák és szavatolják objektivitásukat. Ez az objektív, valójában a laboratóriumban előállított világ a természet. Hobbes viszont feltalálta a racionális állampolgárt, aki a társadalmi szerződés révén létrehozta a Leviathánt, a halandó istent, a szuverént, aki reprezentálja a polgárokat – vagyis Hobbes „feltalálta” a társadalmat. Ennek az elhatárolásnak az eredményeképpen derült ki, hogy a *tudomány* dolga a nem-emberi lények (a „természet”) reprezentációja, de nem lehet semmi köze a politikához (a politikai képviselőhöz, reprezentációhoz – ezért hivatkozik Boyle az elfogulatlan, ésszerű megfigyelők összhangzó tapasztalatára); a *politika* dolga az állampolgárok reprezentációja, de nem hivatkozhat a nem-emberi (természeti) létezőkre (a tudomány belátásaira) (Latour 1991: 43 sk.). Mindez természetesen jól ismert történet. Hobbesszal a társadalomtudomány kezdeteinél vagyunk, s tőle jól követhető az a vonal, amely a társadalmi szerződés (ti. a társadalmat konstituáló szerződés) gondolatát követve kidolgozza a modern értelemben vett társadalom mint „morális” világ eszméjét. E világ lényege éppenséggel a természetivel való szembenállás, a természetitől való elkülönülés, a természet, a tárgyi világ, a „dolgok” kizárása. Boyle-lal a modern természettudomány kezdeteinél vagyunk, s az sem új gondolat, hogy ennek a természettudománynak egyik alapelve éppenséggel a politikai és morális megfontolások kiküszöbölése az okfejtésekből.

Latour szerint azonban az az állítás, hogy a történeti értelemben vett modernitás nem más, mint a Boyle–Hobbes-i modell *megvalósítása* (a morális-társadalmi-kulturális és a természeti-tárgyi végigvitt elválasztása), ebben a formában hamis. Hamis lenne ezek szerint Habermas és Luhmann álláspontja is, hiszen mindketten feltételezik a cselekvő (Luhmannnál a kommunikáció) és a tárgyi világ (az erőforrások egy része, a „dolgok”) elválasztását.

Latour az egyértelműség kedvéért nem tárgyakról, dolgokról, eszközökről beszél, hanem „hibridekről”. A hibridek vegyes lények: egyszerre kulturális és természeti objektumok. Könnyű hibrideket találni: a fentebb említett akkumulátorok, Knorr-Cetina tárgyai mind azok. Olyan társadalmakban élünk Latour és Knorr-Cetina szerint, ahol a tág értelemben vett laboratóriumban (pl. üzemekben, de más laboratóriumszerű együttesekben is: mi más egy félig-meddig korszerű PC, mint egy a dolgozószobákba kihelyezett laboratórium?) előállított tárgyak hozzák létre és tartják fenn a társadalmi kapcsolatot – ezért hamis azt gondolni, hogy a Boyle–Hobbes modell „valóságos” (Latour 1991: 35.) Az ún. premodern és az ún. modern kultúrák Latour szerint természetesen különböznek, két vonatkozásban. *Egyrészt*: az előbbieket viszonylag kisszámú hibriddel éltek (noha természetesen a kultúra nem más, mint hibridek előállítása, s ebben az értelemben nincs olyan emberi közösség, amely ne hibrideket hozna létre!), míg a modern kultúrák igazi hibridtenyészetek.

A modernitás ugyan azzal hízeleg magának, hogy „megszabadul a természeti korlátoktól”, hogy képes létrehozni a tiszta szocialitást, az interakció és kommunikáció specializált szigeteit, valójában azokban a világokban, amelyeket modernnek mondanak, feltartóztatatlannul burjánznak a hibridek. *Másrészt:* az ún. premodern társadalmak konzekvensen összevegyítik a morális és természeti lényeket, az ún. modern társadalmak erőfeszítése azonban a „megtisztításra”, a két területnek a Hobbes–Boyle paradigma szerinti elválasztására irányul.

A szociológia a latouri értelemben vett megtisztítás egyik ágense. A szocialitás világa a hobbesi világ örököse. Kimutatható az egyenes leszármazási vonal, amely a hobbesi szerződéstől vezet egyfelől a rousseau-i társadalmi szerződésen, másfelől a skót felvilágosodás civil társadalmán át a modern szociológiáig. A szerződés gondolatát természetesen a szociológia régen elvetette. De nem vetette el azt az alapgondolatot, hogy a szocialitás világa valamiképpen a személyközi kapcsolatokból alakul ki, az interakciók felől fejthető meg. A szocialitás világa tisztán emberi világ: a tárgyi világ a szociológia szerint csak kiegészítője és terméke ennek a világnak, amelynek a törvényeit, szabályosságait csak az emberi interakciók felől lehet megfejteni.

Ezen a ponton érkezünk vissza a Tardos Róbert által felvetett kérdéshez, a mikro-makro kapcsolathoz. Ha ugyanis feltételezzük, hogy a szocialitás világát a „megtisztított” emberi interakciók felől lehet megérteni, azonnal jelentkezik a makroképződmények emergens tulajdonságainak meghatározásával kapcsolatos nehézségek, s ezek könnyen vezethetnek hamis ontologizáláshoz. Ezeket a nehézségeket és veszélyeket csak úgy lehet elkerülni, ha eltávolítjuk a társadalomelmélet két veszedelmes csapdáját: azt, amely a makroképződményekben nagyméretű cselekvőket láttat³, és azt, amely a makroképződményeket teljesen elszakítja a cselekvőtől.

Feltehetően a hamis ontologizálás elkerülésének a szándéka is vezérelte Latourt, amikor a makroszint helyett a hálózat (réseau) fogalmát használta. Már klasszikus empirikus tudományantropológiai elemzésében (Latour–Woolgar 1988) is előfordult e fogalom, összefoglaló tudománytani könyve (Latour 1989) kiterjesztette az értelmét. Mindenekelőtt a technotudományok tekinthetők szerinte hálózatoknak: ezeknek a hálózatoknak vannak csomópontjai (laboratóriumok), összekötő szálai (kommunikációs csatornák: telefonvonalak, folyóiratok). E hálózatokban stratégiai cselekvőkről van szó. Az említett tudományantropológiai elemzés egy biokémikus kutatócsoportot mutat be, akik egymással is és más laboratóriumokban dolgozó kollegáikkal is bonyolult stratégiai játszmákat játszanak. Ugyanakkor egy világméretű hálózat részei is, de ezt a világméretű hálózatot (a biokémia egy speciális ágazatát) nem lehet makroszintű, testületi cselekvőnek tekinteni. Ennek oka Latour leírása szerint egyszerű: a laboratórium is, a hálózat is tele van (későbbi könyve terminológiájával élve) hibridekkel: berendezésekkel, eszközökkel, feljegyzésekkel, megállapított tényekkel (amelyek gyorsan artefaktumokká válhatnak). A laboratórium ereje attól a hálózattól függ, amelynek részese, amelyben képes a tények, közlemények, preparátumok, műszerek és pénz áramoltatására. A cselekvők stratégiája a hálózat kiterjesztésére irányul, mert ezen az úton lehet igazi nyereségekre szert tenni. A hibridek a hálózat kényes pontját képezik: a Latour és Woolgar által

vizsgált kutatócsoport léte, hálózatának megőrzése attól függött, hogy sikerül-e egy bonyolult berendezés segítségével az ismeretlen összetételű, laboratóriumi békákból nyert anyagból egy feltételezett vegyületet, ebben az értelemben hibridet előállítani. Ha a kísérleti eredmény artefaktumnak bizonyult volna, a csoport dezintegrálódott volna. Az integráció a szó minden értelmében hibridek hálózatától, a hibridek „helytállásától” és stabilitásától (a műszerek és berendezések működőképességétől, a vegyületek stabilitásától) függ.

A hálózat latouri értelemben vett fogalmának véleményem szerint két előnye van. Egyrészt a hibridek bevonása révén ontológiai nehézségek nélkül képes a mikroszint (laboratóriumok, műhelyek, háztartások, mindennapi interakciók) és a makroszint (globális technikai és üzleti hálózatok, technotudományok, bürokratikus apparátusok) között kapcsolatot teremteni, mert a hibridek érzéketlenek a mikro-makro választóvonal szociológia által kreált különbségére. A makroszintű képződmények emergens tulajdonságai megmagyarázhatók a humán cselekvők és hibridek kiterjedt hálózatainak a tulajdonságaiból, nem kell tehát sem ahhoz a feltételezéshez folyamodni, hogy a makroméretű képződmények is sajátos cselekvők, sem pedig ahhoz, hogy a makroszinten el kell fededkeznünk a stratégiai viselkedésre képes cselekvőktől. Ellenkezőleg: Latour erőteljesen figyel a hálózatok humán elemeinek stratégiai viselkedésére; hajlamos arra, hogy ezek viselkedését érdekeikből és informáltságukból magyarázza. Az a tény persze, hogy nem alakít ki a szociológusok módjára két világot, egyik oldalon a cselekvőkkel, másik oldalon az erőforrásként felfogott és hibrid jellegüket levetkezett tárgyakkal, messzemenő következményekkel jár.

Másrészt a hálózat latouri felfogása az integráció problémájának a megoldását is módosítja. A szociológia még mindig a szociális és rendszerintegráció lockwoodi kettősségében gondolkodik. Az első alapjában normatív természetű, a második státusa bizonytalanabb. Általában személytelen funkcionális mechanizmusokról beszélnek, de Habermas a piaci típusú integrációt, a „láthatatlan kéz” Smithnek tulajdonított modelljét is ide érti. Latour modelljében nincs helye funkcionális és piaci mechanizmusoknak. A humán cselekvőkből és hibridekből álló hálózatok természetesen „integrálnak”: a stratégiai akciók sikeressége, a hibridek léte, technikai alkalmassága, bősége vagy szűkossége hozzájárul ahhoz, hogy a szituációk és hálózatok „megálljanak a lábukon” vagy összeroppanjanak. Immár nem az integráció a kérdés, hanem a latouri értelemben vett hálózat stabilitása, „fennállása”, amelyben technikai, normatív és stratégiai elemek egyaránt szerepet játszanak.

Tardos Róbert nem tért ki részletesen a mikro-makro kapcsolat és a normativitás kérdéskörének a kapcsolatára. Ez az egész probléma legösszetettebb része – és ennek tisztázásához a maga nemében érdekes tudománysszociológiai kiindulású latouri modell nem járul hozzá. Mentségére annyi hozható fel, hogy mások sem sokkal sikeresebbek – de ennek taglalása már nem lehetséges a hozzászólás keretein belül.

Jegyzetek

- ¹ A vitának az ismertetését lásd Némedi 1991.
- ² Knorr-Cetina és a lentebb említendő Latour tárgyfogalma alapján eltér Baudrillard (1987: 7–13) divatos elméletétől. Baudrillard elvlasztja a tárgyak technológiai, „lényegi”, objektív, racionális, strukturális síkját és a szociológiai, jelszintű, megélt valóságát. Ez éppen az az elvlasztás, amely ellen Latour és Knorr-Cetina hadakozik.
- ³ Coleman, aki elméletében a mikro-makro kapcsolat megoldását ígéri, úgy véli, hogy léteznek testületi cselekvők (corporate actors), és a makrojelenségeket így cselekvéseméleti apparátus segítségével elemzi. (Coleman 1990: 325 sk.)

Irodalom

- Baudrillard, Jean 1987 [1968]. *A tárgyak rendszere*. Budapest: Gondolat
- Coleman, James S. 1990. *Foundations of Social Theory*. Cambridge, Mass.–London: Harvard University Press
- Habermas, Jürgen 1981. *Theorie des kommunikativen Handelns*, 2 Bde. Frankfurt a. M.: Suhrkamp
- Kerecsen Tamás 1998. A kapacitás királyai. *CHIP Számítógép Magazin*, (10) 4, 86–88.
- Knorr-Cetina, Karin 1997. Sociality with Objects. *Social Relations in Postsocial Knowledge Societies. Theory, Culture & Society*, (14) 4, 1–30.
- Latour, Bruno 1989 [1979]. *La science en action*. Paris: La Découverte
- 1991. *Nous n'avons jamais été modernes. Essai d'anthropologie symétrique*. Paris: La Découverte
- Latour, Bruno–Steve Woolgar 1988 [1987]. *La vie de laboratoire. La production des faits scientifiques*. Paris: La Découverte
- Némedi Dénes 1991. A kommunikatív cselekvés elméletének vitája. *Filozófiai Figyelő*, 13, 232–247.